

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ЯК ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ

М.М. Антонович

Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

E-mail: mantonovych@ukr.net; antonovych@ukma.kiev.ua

Відмінною рисою злочину геноциду від злочинів проти людства є наявність наміру знищити, цілком або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. Наявність такого наміру разом із суб'єктом (суб'єктами) злочину становить суб'єктивну сторону цього злочину – *mens rea*. Об'єктивна сторона злочину геноциду, а саме вчинені діяння: вбивство; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу; навмисне створення таких умов життя, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення; заходи, розраховані на запобігання дітородінню; примусове передавання дітей, не відрізнялись би від інших злочинів проти людства, якби в них не був особливий об'єкт – одна із зазначених вище груп. Звідси випливає важливість дослідження суб'єктивної сторони злочину геноциду. Визначення моменту виникнення наміру радянської влади організувати Голодомор 1932–1933 років в Україні є вкрай важливим як для класифікації цього злочину як геноциду, так і для встановлення його хронологічних рамок.

У цій статті буде розглянуто Голодомор 1932–1933 років як кульмінацію геноциду проти української нації, як одну з геноцидних дій комуністичного режиму проти української нації в серії аналогічних дій, які були виділені Рафаелем Лемкіним у статті «Радянський геноцид в Україні». Він представив геноцид в Україні як намір режиму знищити українську націю в чотири стадії: 1) знищення інтелігенції – мозку нації у 1920-му, 1926-му і знову в 1930–1933 роках; 2) знищення національної Церкви – «душі» України між 1926 і 1932 роками, і пізніше подібної долі зазнала Українська Католицька Церква; 3) винищення значної частини українських селян – хранителів традицій, фольклору та музики, національної мови та літератури, національного духу України через зморювання голодом; 4) фрагментація українського народу через змішування українців з іншими національностями шляхом переселень [1, С. 37].

Наявність наміру знищити цілком або частково групу як таку є надзвичайно важливою для кваліфікації злочину як геноциду, а саме для вста-

новлення того, чи держава порушила свої зобов'язання згідно з Конвенцією ООН про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 року (надалі – Конвенція про геноцид). На це особливу увагу звернув Міжнародний Суд Справедливості ООН (надалі – МСС), коли у відповідь на звернення Федеративної Республіки Югославія у 1999 році до МСС щодо вжиття превентивних тимчасових заходів проти НАТО, Суд у своєму наказі (*order*) зазначив, що у вирішенні цієї справи по суті не виглядає, що бомбардування НАТО включало елемент наміру знищити групу людей як таку [2]. Інший приклад важливості встановлення, чи був намір знищити, цілком або частково, певну групу, і чи ці дії приписуються державі – справа Боснії-Герцеговини проти Югославії щодо застосування Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього. У своєму наказі по цій справі МСС визнав існування до великої міри ймовірності того, що акти геноциду мали місце [3].

Серед обставин, які можуть свідчити про наявність наміру здійснити геноцид, Міжнародний карний трибунал щодо Руанди відзначав масштаб і природу вчинених звірств, факт умисного чи систематичного винищення жертв певної групи, загальну політичну доктрину виконавців злочину, повторення таких актів, промови і проекти, що готували ґрунт для знищення [4].

Як зазначає Лорі Малксоо, злочин геноциду може мати два рівні. Перш за все, це індивідуальний злочин, і в цьому випадку питання полягає в тому, чи ця конкретна особа діяла з наміром знищити певну групу. Однак геноцид може також мати «державний рівень»: він може бути спланований і організований декількома індивідами, які діють як вищі державні органи. Їхній («державний») намір не обов'язково передбачає геноцидний намір державних службовців нижчого рівня [5, С. 780] і не доводить автоматично, що, наприклад, службовець НКВД, виконуючи наказ керівника, готував і здійснював масові депортації і мав намір вчинити злочин геноциду (*had a dolus specialis of the crime of genocide*). Такий намір слід доводити в кожному окремому випадку [5, С. 780, 785]. Л. Малксоо посилається на Джеймса Мейса, який справедливо зазначає в контексті сталінських репресій, що «за таких обставин підлеглі могли бути абсолютно необізнаними з основною причиною (*rationale*) таких дій або офіційна причина могла не відповідати реальності. У такій ситуації не залишається іншого вибору, ніж спробувати екстраполювати намір з доказів, що впливають з обставин [6, С. 118].

Відповідь на питання, чи був намір організувати Голодомор індивідуальним наміром Сталіна, чи колективним наміром провладної верхівки СРСР / УРСР може дати лише ретельний аналіз нормативно-правових актів та інших документів, виконання яких призвело до Голодомору 1932–1933 років, а також аналіз відомих фактів і обставин. Сам термін «колективний намір» не завжди сприймається однозначно. Він може означати або спільні дії групи людей, які мають однаковий намір для досягнення однієї мети, або ж індивідуальні дії багатьох людей, які координуються для досягнення однієї мети. Як вважає Леррі Мей, злочин геноциду базується якраз на другому виді колективного наміру. «Це не просто складання (агрегація)

намірів, а певний вид не агрегованого колективного наміру, який обдумується (обмірковується, розраховується) в міжнародному злочині геноциду» [7, С. 115–116]. Як зазначає Л. Мей, якщо аналізувати геноцид за моделлю Голокосту, легко виділити колективний намір, показавши, що Гітлер і його поплічники планували знищення євреїв дуже детально і потім ініціювали свій план. Отже, «планування разом з ініціюванням є формою колективного наміру, оскільки план організовує дії багатьох людей і спрямовує ці дії на знищення певної групи» [7, С. 116].

Питання індивідуального наміру в злочині геноциду на відміну від інших злочинів має дещо іншу площину і полягає не в тому, чи індивід має намір вчинити геноцид, а в тому, чи існує колективний план, у якому індивід братиме участь, чи індивід знає про мету злочину, включаючи мету знищити групу. Ті, хто планують геноцид, – організатори і підбурювачі, як правило, самі не чинять актів геноциду, не вбивають і не чинять інших актів, зазначених у статті II Конвенції про геноцид. Саме тому важливою у світлі колективного наміру є стаття III Конвенції про геноцид, яка криміналізує не лише акт геноциду, а й змову з метою вчинення геноциду, пряме і публічне підбурювання до вчинення геноциду, замах на вчинення геноциду і співучасть у геноциді. Саме акти планування, підбурювання та організації геноциду підтверджують наявність колективного наміру в цьому злочині.

Найчастіше намір вчинення Голодомору аналізують в хронологічних рамках 1932–1933 років і пов'язують з прийняттям низки нормативно-правових актів центральних та республіканських органів влади. Крім того, вчені вбачають підтвердження такого наміру у багатьох історичних документах, мемуарах та свідченнях.

Разом з тим, як зазначав Міжнародний кримінальний суд, висновок про існування наміру вчинити геноцид і усвідомлення цього можна робити з відповідних фактів і обставин [8]. Тобто, намір не обов'язково має бути чітко зафіксований у документах чи висловлений у публічних усних промовах. Про нього можна стверджувати, виходячи з фактів і обставин злочину. Як вирішив МСС у справі Боснії-Герцеговини проти Югославії, достатньо, щоб держава знала чи повинна була знати про серйозну небезпеку того, що злочин геноциду буде вчинено [3].

Про підготовку до масового винищення українських селян голодом можемо говорити, починаючи з першого голоду на півдні України 1921–1923 рр., коли «про голодуючих українських селян держава постаралася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище на півдні України» [9, С. 11]. У резолюції ЦК КП(б)У при обговоренні питання «Про кампанію щодо боротьби з голодом» зазначалося «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами». І хоч голод на півдні України в 1922 р. було офіційно визнано, це визнання виявилось «багато в чому декларативним не

лише тому, що не всі неврожайні райони мали статус голодуючих, а також й тому, що навіть ті губернії, що його набули, не отримали пільг, подібних голодуючим регіонам РСФРР» [10, С. 53]. Центральні органи не поспішали зі зниженням продовольчого податку в неврожайних місцевостях України, а місцеві продоргани продовжували його стягувати незважаючи на голодування населення. Цей досвід продподатку вочевидь був використаний у ході планування Голодомору 1932–1933 років.

Не можна не погодитися з В.І. Марочком, О.М. Веселовою та О.М. Мовчан у тому, що Голодомор 1932–1933 років був спричинений насильницькою суцільною колективізацією, хлібозаготівлями, політикою розкуркулення, масовим терором тоталітарного режиму проти селян України. Він стався «внаслідок насильницького запровадження комуністичної доктрини в сільському господарстві, яку українські селяни не сприйняли, тому що від діда-прадіда займалися хліборобством на власній землі» [10, С. 54]. Основною причиною Голодомору, як зазначено [10, С. 83–84], була розверстка, яку повторно запровадили у січні 1928 р. Вже маючи досвід 1921–1923 років і знаючи, до чого приводить продподаток, до нього свідомо повернулись у 1928 році. У грудні 1928 року, коли до Харкова приїхав секретар ЦК ВКП (б) В.М. Молотов, для України визначили хлібозаготівельний план в 265 млн пудів, а вже в січні 1929 -го він був збільшений ще на 30 млн пудів. Це відбувалось у той час, коли українські селяни вже голодували, і про це було відомо центральним органам влади.

Слово «голод» вживалося самими учасниками Пленуму ЦК КП(б)У в листопаді 1928 р. Зокрема, голова ВУЦВК Г. Петровський 4 листопада 1928 р. висловився таким чином: «...стара Росія викидала на експорт 700 млн пуд. хліба, а тепер ми не лише не маємо такого експорту, але всередині країни у нас голод. ...Петровський гостро скритикував виступи самих учасників Пленуму (наприклад – Триліського), які у присутності наркома торгівлі СРСР оминули «страждання, голод, що їх переживає населення в голодуючих округах». Відбулося це, на думку голови ВУЦВК, через побоювання партійців бути звинуваченими у правому ухилі, їх паралізацію жахом» [11, С. 19].

Вже тоді наголошували на потребах враховувати тісний зв'язок між «хлібним» і «національним» питанням в Україні. Зокрема, голова ДПУ УСРР В. Балицький на Пленумі поінформував присутніх про значне поживлення «антирадянських елементів» на селі, навівши конкретні приклади антирадянської агітації, «забарвленої» в націоналістичні кольори [10, С. 19–20].

Як справедливо зауважує Л. Гриневич, головною причиною українського голоду 1928–1929 років «стали все-таки не природні катаклізми, а урядова політика творення голоду. Її вочевидь слід уважати *mens rea* (тобто наміром – М. А.) ... Старанно ховаючи від «ворожого капіталістичного оточення» всім відоме вкрай складне становище в країні, сталінське керівництво під час загострення продовольчої кризи не пригальмувало темпів надзвичайно витратного за своєю суттю промислового ривка країни, відкинуло численні пропозиції ззовні завезти до СРСР достатню кількість хліба (навіть

і в кредит), не припинило експорту харчів..., потрібних у самій країні, зробивши врешті ставку на «раціональний» внутрішній перерозподіл продуктів – перерозподіл, який хіба що був здатний порятувати від голоду якусь одну частину населення, прирікаючи на голодування іншу» [12, С. 149]. Поставивши в 1927–1928 рр. понад 20 млн пудів хліба за кордон і понад 147 млн пудів хліба на внутрішньосоюзний ринок, Україна опинилася сам на сам з голодом 1928–1929 рр. Отже, репетицію Голодомору 1932–1933 років було проведено і повторено в значно жорсткіших квотах і умовах у 1932–1933 роках. Можемо стверджувати, що планування Голодомору розпочалося саме в 1928 році.

Пізніше в 1932 році голод був штучно викликаний встановленням непомірних квот на зерно та вилученням спершу всього зерна, що було у селян, а потім і всіх харчів. Серед правових джерел це підтверджується, передусім, у нормативно-правових актах, прийнятих радянськими партійними органами СРСР і УСРР. Зокрема, 25 жовтня 1932 року під головуванням С.В. Косіора Політбюро ЦК Компартії більшовиків України (КП(б)У) ухвалило постанову «Про необхідність подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель» [13], якою в десять разів збільшено річний план. 30 жовтня 1932 року Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про заходи по посиленню хлібозаготівель» [13], за якою від місцевих органів влади вимагалось не допустити продажі зерна та виробничих товарів в Україні і посилити судові репресії.

У постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях» від 14 грудня 1932 р. [14] чітко простежується наляканість влади перед результатами українізації, яка вийшла за «дозволені» рамки, та безпосередній зв'язок політики хлібозаготівель і результатів українізації. Хлібозаготівлі мали стати методом придушення соціального і національного опору. Зокрема, в п. 6 ЦК ВКП(б) і РНК СРСР відзначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики у низці районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та іншим створення своїх контрреволюційних осередків і організацій.

З метою розгрому опору хлібозаготівлям куркульських елементів та їхніх «партійних» і безпартійних прислужників у постанові «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» ЦК ВКП(б) і РНК СРСР було ухвалено, серед іншого, таку пропозицію: запропонувати ЦК КП(б) і РНК УСРР звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне проведення її, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати та виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації.

Отже, Голодомор в Україні, організований у 1932–1933 роках, закорінений у голоді 1921–1923 років. Початок його планування сягає, вочевидь,

1928–1929 років, коли через політику «подолання недороду», через введення розверстки в Україні фактично проводилася репетиція майбутнього Голодомору. Оскільки основні нормативно-правові акти щодо заходів, які неминуче мали привести до Голодомору, ухвалили центральні органи влади і потім фактично дублювали органи влади в УРСР, маємо підстави говорити про колективний намір знищити українську націю шляхом вимушеного голодування її основної частини – українських селян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Лемкін Р.* Радянський геноцид в Україні : [стаття 28 мовами] / Рафаель Лемкін; ред. Роман Сербин. – К. : Майстерня книги, 2009.
2. *Legality of the Use of Force (FRU v. UK) (Request for Interim Measures) // I. L. M. – 1999. – Vol. 38. – Para. 35; Legality of the Use of Force (FRY v. France) // I. L. M. – 1999. – Vol. 38. – Para. 27.*
3. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v Yugoslavia) // ICJ Reports. – 1993.*
4. *Prosecutor v. Acayesu // ICTR-96-4-T. – Paras 523–524.*
5. *Mälksoo L.* Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law // *Leiden Journal of Int'l Law.* – 2001. – Vol. 14.
6. *Mace J.E.* Genocide in the USSR // *Genocide. A Critical Bibliographic Review / I. W. Charny (Ed.).* – 1988.
7. *May L.* Genocide. A Normative Account. – Cambridge University Press, 2010.
8. *Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC [Електронний ресурс].* – Режим доступу : <http://www.icc-cpi.int/Menu/ICC/Legal+Texts+and+Tools/>
9. *Кульчицький С.* Схожість і відмінність радянських голодів 20-х, 30-х і 40-х років // *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., допов. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2000.
10. *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., допов. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2000.
11. *Гриневич Л.* Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. – Т. I: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. – Книга 2. – К. : Критика, 2012.
12. *Гриневич Л.* Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. – Т. I: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. – Книга 3. – К. : Критика, 2012.
13. <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php>
14. *Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях» від 14 грудня 1932 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php>